

Boris Kršev
SECURITAS RES PUBLICA

Biblioteka ISTORIJA

Urednik
Zoran Kolundžija

Recenzenti:

Prof. dr Andreja Savić
Prof. dr Milan Ristović
Prof. dr Slobodan Bjelica
Prof. dr Ljubiša Despotović
Doc. dr Mihael Antolović

BORIS KRŠEV

SECURITAS
RES PUBLICA

KRATKA ISTORIJA BEZBEDNOSTI

PROMETEJ
Novi Sad

Copyright © by Boris Kršev® 2017

SECURITAS RES PUBLICA
kratka istorija bezbednosti

Ova knjiga u celini ili u delovima ne sme se umnožavati, preštampavati ili prenositi u bilo kojoj formi ili bilo kojim sredstvom bez dozvole autora ili izdavača, niti može biti na bilo koji drugi način ili bilo kojim drugim sredstvom distribuirana ili umnožavana bez njihovog odobrenja. Sva prava za objavljivanje ove knjige zadržavaju autor i izdavač po odredbama Zakona o autorskim pravima.

SADRŽAJ

UVOD – O fenomenu bezbednosti

1. BEZBEDNOST KAO NAGON U PRAISTORIJSKOJ EPOHI

1.1. ŽIVOT U PRVOBITNOJ ZAJEDNICI

- 1.1.1. Pojava čoveka i svesti o bezbednosti
- 1.1.2. Izdvajanje individualne porodice i prvi oblici društvenog povezivanja
- 1.1.3. Na putu ka državi - prvi oblici vlasti i stvaranje trajnih naseobina

1.2. GENEZA PRIMITIVNOG PRAVA

- 1.2.1. Pojava religije i prvih oblika „normiranog“ ponašanja
- 1.2.2. Primitivno pravo i sankcija – krvna osveta i talion

2. BEZBEDNOST U DRŽAVAMA STAROG VEKA

2.1. DRŽAVE MESOPOTAMIJE I STARI EGIPAT

- 2.1.1. Opšta svojstva Starog veka i robovlasničkog društva
- 2.1.2. Zakonici država Mesopotamije
- 2.1.3. Osnovne karakteristike Hamurabijevog zakonika
- 2.1.4. Egipat – geostrateško pozicioniranje države

2.2. POIMANJE DRŽAVE I BEZBEDNOSTI U ANTIČKOJ GRČKOJ

- 2.2.1. Osnovne odrednice grčke filozofske misli o pravu i državi
- 2.2.2. Grčki polisi – Sparta i Atina
- 2.2.3. Aleksandrov integrativni helenizam

2.3. NASTANAK I RAZVOJ RIMSKE DRŽAVE

- 2.3.1. Rimski civitas u doba kraljeva
- 2.3.2. Securitas res publica
- 2.3.3. Avgustov principat – početak imperiuma
- 2.3.4. Dominat - podela i pad Rimskog carstva
- 2.3.5. Institucije vlasti – osnovne poluge rimske države
- 2.3.6. Zločin i kazna u rimskom pravu

3. BEZBEDNOST U SREDNJEM VEKU – U SLUŽBI VERE I KRUNE

3.1. NASTANAK I RAZVOJ SREDNJOVEKOVNIH DRŽAVA

- 3.1.1. Velika seoba naroda
- 3.1.2. Franačka – matična država Zapadne Evrope
- 3.1.3. Vizantija - matična država Istočne Evrope
- 3.1.4. Državno-crkveni sistem Svetog Rimskog Carstva
- 3.1.5. Geneza engleskog institucionalizma
- 3.1.6. Nastanak i razvoj srpske srednjovekovne države

3.2. RATOVI U IME VERE I KRUNE

- 3.2.1. Uloga crkve i inkvizicije u srednjem veku
- 3.2.2. Krstaški pohodi – prvi verski ratovi
- 3.2.3. Ratovi za krunu - Stogodišnji rat

4. VREME ODLUKE – NA PUTU KA GRAĐANSKOM DRUŠTVU

4.1. NA PRAGU NOVE EPOHE

- 4.1.1. Humanizam kao pobuna
- 4.1.2. Velika geografska otkrića i prva interesna podela sveta
- 4.1.3. Reformacija – borba za slobodu veroispovesti

4.2. MERKANTILIZAM U FUNKCIJI DRŽAVNOG EKSPANZIONIZMA

- 4.2.1. Militantni merkantilizam – trgovina i rat
- 4.2.2. Velike krize merkantilizma

4.3. VESTFALSKI MIR I NASTANAK NACIONALNE BEZBEDNOSTI

4.4. APSOLUTNA MONARHIJA – POSLEDNJA ODBRANA FEUDALNE EPOHE

4.5. BEZBEDNOST KAO DEO PRIPRODNOG PRAVA

- 4.5.1. Rađanje ideje – prosvetitelji, fiziokrate i liberali
- 4.5.2. Osnovna obeležja građanskog društva

5. REVOLUCIJE KOJE SU PROMENILE SVET

5.1. ENGLESKI REVOLUCIONARNI TALASI

- 5.1.1. Revolucionarni put Engleske – od „krvave“ do „slavne“ revolucije
- 5.1.2. Novi revolucionarni talas – industrijalizacija i njene posledice
- 5.1.3. Karakteristike engleskog zakonodavstva

5.2. AMERIČKI REVOLUCIONARNI TALASI

- 5.2.1. Kolonijalna politika Engleske u Severnoj Americi
- 5.2.2. Američki rat za nezavisnost
- 5.2.3. Deklaracija o nezavisnosti
- 5.2.4. Konstituisanje SAD i njenih bezbednosnih službi
- 5.2.5. Spoljna politika SAD – od Monroove doktrine do Pax Americana

5.3. FRANCUSKI REVOLUCIONARNI TALASI

- 5.3.1. Francusko društvo do 1789.
- 5.3.2. Deklaracija o pravima čoveka i građanina
- 5.3.3. Napoleonovi zakonici - Code civil i Code pénal
- 5.3.4. Bečki kongres i nastanak sistema kolektivne bezbednosti

6. KAPITALIZAM – SVETSKI SISTEM

6.1. LIBERALIZAM U SVOJOJ EPOHI

- 6.1.1. Politički liberalizam – na putu ka nacionalnoj državi
- 6.1.2. Revolucije 1848. i stvaranje Italije i Nemačke
- 6.1.3. Komercijalni liberalizam – trgovina i mir
- 6.1.4. Srbija kao vazalna kneževina (1788-1878)
- 6.1.5. Srbija kao nezavisna država (1878-1914)

6.2. FINANSIJSKI IMPERIJALIZAM - POJAVA MONOPOLA

- 6.2.1. Ciljevi monopolskog organizovanja
- 6.2.2. Sprečavanje monopola - antitrustni zakoni u SAD
- 6.2.3. Imperijalna Evropa – monopolizacija tržišta

6.3. KONSTRUKTIVNI IMPERIJALIZAM – SISTEM SAVEZA

6.3.1. Francuska Treća republika i Pariska komuna

6.3.2. Engleska samozaštita – Pax Britannica

6.3.3. Nemačka ekspanzija – Weltpolitik

6.3.4. Ideje socijaldarvinizma i nastanak geopolitike

7. BEZBEDNOST U VREME TOTALITARIZMA

7.1. VERSAJSKI POREDAK I NJEGOVE POSLEDICE

7.1.1. Opšta obeležja Velikog rata

7.1.2. Problemi mira – „Versajski poredak“

7.1.3. Nastanak i razvoj prve jugoslovenske države - Kraljevine SHS

7.1.4. Međunarodana bezbednost u funkciji Društva naroda

7.1.5. Ekonomske posledice rata i ratne reparacije

7.1.6. Velika ekonomska kriza 1929. i njene posledice

7.2. KOMUNIZAM U SVOJOJ EPOHI – RUSKI EKSPERIMENT

7.2.1. Ruski revolucionarni maestral iz 1905.

7.2.2. Ruska revolucionarna bura iz 1917.

7.2.3. Nastanak i razvoj SSSR i njegovih bezbednosnih službi

7.2.4. Staljinizam kao sistem

7.3. FAŠIZAM U SVOJOJ EPOHI - NEMAČKI EKSPERIMENT

7.3.1. Vajmarska republika – neuspeo pokušaj demokratizacije nemačkog društva

7.3.2. Treći Rajh – nacisti na vlasti

7.4. SVET PO MERI POBEDNIKA

7.4.1. Osnovne karakteristike Drugog svetskog rata

7.4.2. Putevi mira i bezbednosti – od Atlantske povelje do Potsdama

7.4.3. Na putu ka ekonomskoj stabilnosti - sporazum u Breton Vudsu

7.4.4. Organizacija Ujedinjenih nacija – čuvar svetskog mira i bezbednosti

7.4.5. Pariska mirovna konferencija 1946.

7.4.6. Nastanak druge jugoslovenske države i njenih bezbednosnih službi

8. BEZBEDNOST IZMEĐU SVRSTANOSTI I NESVRSTANOSTI

8.1. HLADNI RAT – HEGEMONIJA I RAVNOTEŽA

8.1.1. Uzroci Hladnog rata

8.1.2. Trumanova doktrina i prve hladnoratovske krize

8.1.3. Terorizam u hladnoratovskoj eri

8.1.4. Politika detanta i kraj Hladnog rata

8.2. PROBLEM ZEMALJA “TREĆEG SVETA” - U POTRAZI ZA SUVERENITETOM

8.2.1. Dekolonizacija – svetski proces

8.2.2. Pokret nesvrstanih – bezbednost kao miroljubiva koegzistencija

9. EVROPSKI INTEGRATIVNI I DEZINTEGRATIVNI PROCESI

9.1. EVROPA - JEDINSTVENO UREĐEN PROSTOR

- 9.1.1. Nastanak i razvoj evropske ideje i prvi oblici povezivanja
- 9.1.2. Konferencija o evropskoj bezbednost i saradnji (KEBS)
- 9.1.3. Institucije Evropske zajednice
- 9.1.4. Stvaranje Evropske unije
- 9.1.5. Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS)

9.2. EVROPSKE DEZINTEGRACIJE

- 9.2.1. Sudbina Sovjetskog Saveza i istočnoevropskog bloka
- 9.2.2. Raspad SFRJ i slučaj treće jugoslovenske države - SRJ

10. BEZBEDNOST U GLOBALNOM DRUŠTVU

10.1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE GLOBALIZMA

10.2. NEOLIBERALNI KONCEPT NOVOG SVETSKOG PORETKA

10.3. NATO – GLOBALNA SILA ZA GLOBALNI POREDAK

ZAKLJUČAK

Summary

Zusammenfassung

Conclusion

Послесловие

UMESTO POGOVORA – Izjava zahvalnosti

Bibliografija

Indeks ličnih imena

Beleška o piscu

*„U životu se ništa ne dešava slučajno.
Ukoliko se i dogodi, onda je tako bilo planirano“.*

UVOD – O fenomenu bezbednosti

Bezbednost kao stanje, sistem i funkcija stara je koliko i ljudska zajednica i razvijala se i doživljavala transformacije zajedno sa razvojem društva – od njegove najranije epohe kada se javila kao nagon, do najnovije faze koju obeležavaju novi svetski poredak i proces globalizacije - gde su sve ljudske aktivnosti usmerene ka postizanju što većeg stepena lične, kolektivne i globalne bezbednosti. Zato se istraživačko polje studija bezbednosti stalno proširuje, a usled toga postaje i predmet stalnog interesovanja i redefinisanja. I ne samo to - u sagledavanju razvoja svesti o bezbednosti – dovodeći ga u kontekst razvoja društva, može se uočiti da su brojne civilizacije koje su pratile taj razvoj, upravo zavisile od stepena razvijenosti svesti o bezbednosti.

Otuda je evolutivni put bezbednosti izdvojio dva njena osnovna derivatna stanja: subjektivno i objektivno stanje - odnosno lični osećaj sigurnosti i bezbednost koja se reflektuje u samom društvu kroz njegove institucije. Oba stanja su međusobno povezana i uslovljavaju jedno drugo, odnosno jedinka se ne može osećati bezbedno u društvu u kom ne funkcionišu institucije sistema, niti ijedno društvo može biti bezbedno ako su životi i imovina njegovih građana ugroženi. Stepenn stanja bezbednosti u jednom društvu zavisi od njegovog uređenja i oblika vlasti, kao i zakonodavne regulative i institucija sistema. Pored ovih faktora kvalitet bezbednosti zavisi i od razvijenosti ekonomskih odnosa, stepena obrazovanja, kulture i tradicije društva, sistema vrednosti koje zajednica valorizuje, nivoa socijalne i zdravstvene zaštite, broja stanovnika i gustine naseljenosti i dr.

Takođe, geneza razvoja sistema i funkcija bezbednosti uticala je i na pojavu različitih oblika zaštite – od lične i rođovske koja se javila u prvobitnoj zajednici, do javne koja je nastala sa formiranjem prvih država. Bezbednost prestaje da bude lični interes, već društvena aktivnost o kojoj brine država sa svojim institucijama. Jačanjem crkve, bezbednost pored vojnog i političkog, dobija i verski sadržaj, s obzirom na srednjovekovno jedinstvo države i crkve. Procesom sekularizacije i formiranjem nacionalnih država – već od kraja XVI i tokom XVII veka i bezbednost poprima nacionalne karakteristike, a sa merkantilizmom i industrijskim revolucijama dobija i ekonomski sadržaj. Kako je vreme odmicalo, tako su stvarani i prvi vojni i politički savezi koji su bezbednosti dali kolektivni (međunarodni) karakter, a sa osnivanjem Društva naroda i Ujedinjenih nacija u XX veku i globalni karakter.

Na osnovu navedenih odrednica, emanirala su i tri osnovna koheziona faktora ugrožavanja bezbednosti: vojno-politički, ekonomsko-socijalni i

tehničko-tehnološki. Ovi faktori se po pravilu nalaze u interaktivnom odnosu, tako da nema primera u istoriji da je bezbednost jednog društva bila ugrožena isključivo delovanjem jednog faktora. Zato se i kaže da su različiti modaliteti ugrožavanja bezbednosti podjednako prisutni “od nasilja na ulici do nasilja u politici – kako na lokalnom, tako i na međunarodnom planu”.

Pored društvenih faktora, bezbednost neke zajednice zavisi i od prirodnih faktora – koji su uslovljeni geostrateškim položajem države, njenim okruženjem, klimom i reljefom. Ovi faktori nisu nezanimljivi u pogledu narušavanja čovekove bezbednosti, jer se civilizacija susretala sa negativnim učincima prirode – elementarnim nepogodama i razornim antropogenim situacijama, zemljotresima i cunamijima, katastrofalnim erupcijama vulkana, velikim požarima i pandemijama.

Očigledno je bilo da sagledavanje bezbednosne problematike predstavlja izuzetno kompleksno pitanje kojim se počinju da bave ne samo društvene, nego i prirodne nauke. Bezbednost kao fenomen ubrzo je privukla pažnju i francuskih strukturalista, koji se zalažu da se sve društvene pojave posmatraju kroz istorijsku prizmu. Jedan od najpoznatijih protagonista ovog pravca Fernan Brodel (1902-1985) uočava da se „zemljina kugla stalno smanjuje i da su više no ikad ljudi primorani da žive zajedno - pod istim krovom, stisnuti jedni uz druge - a usled takve bliskosti moraju da dele čak i zajedničke predrasude“.* Tako se pod uticajem strukturalista počinju da analiziraju i iz najrazličitijih uglova sagledavaju pojave koje utiču na bezbednost države.

Bezbednost danas predstavlja multidisciplinarnu nauku, o kojoj podjednako raspravljaju pravo, politikologija, istoriografija, ekonomija, sociologija i psihologija, kao i meteorologija, geologija ili ekologija. Indikativno je da svaka od ovih naučnih disciplina u svom domenu definiše pojam bezbednosti kao stanje, sistem i funkciju. Analiza ovih definicija navodi na zaključak da se bezbednost posmatra kao skup aktivnosti kojima se stavlja u zaštitu čovek, njegova okolina i svi oblici njegove delatnosti. Naizgled, relativno uprošćena definicija jednog zaista složenog pojma, odražava samu njegovu suštinu - da je čovek i sve ono što ga okružuje izloženo brojnim opasnostima (kako od strane drugih ljudi, tako i od strane same prirode) i da je zadatak bezbednosti da te brojne aspekte ugroženosti predvidi, zaštititi i spreči. U tom kontekstu, izdvojili bismo definiciju koju je dao poznati francuski istoričar i filozof Mišel Fuko (1926-1984): „bezbednost je veština i tehnika upravljanja ljudima i stvarima koje se uređuju da bi dovele do određenog cilja“.** Pod pojmom „upravljanje“ Fuko je podrazumevao postojanje sistema institucija, procedura i tehnika sile (prinude) čija je glavna meta stanovništvo, a krajnji cilj ekonomski napredak i bezbednost tog istog

* Фернан Бродел, *Сѹисц о исиорѹиѹи*, СК3: Београд 1992.

** Mišel Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Mediterran publishing: Novi Sad 2014.

stanovništva („upravljanje ljudima i stvarima za njihovo dobro“). Možda se i metafora američkog politikologa Džozefa Naja, može uzeti kao svojevrsna definicija: „Bezbednost je kao kiseonik - ne mislimo o njemu sve do trenutka kad počne nedostajati, kao šećer u vodi - ne vidi se, ali se oseti“.^{***}

Istorijski nastanak prvih organizovanih formi bezbednosnih sistema neraskidivo je vezana za pojavu države i klasnog društva. Otuda je teško smatrati neku političku zajednicu državom ako nije bila u stanju da obezbedi neke od osnovnih nivoa zaštite. Prve bezbednosne institucije (organe sile i prinude) organizuju vladajuće strukture u cilju očuvanja uspostavljenih odnosa. Taj proces doveo je do stvaranja vojske i policije, koje su imale različite forme delovanja u različitim istorijskim epohama. Ali, bez obzira na to, očigledno je bilo da država nije mogla ds postoji bez njih. Vojska je oduvek predstavljala državni aparat sile namenjen za odbranu od oružane agresije druge države (u cilju očuvanje “spoljne” bezbednosti), dok je policija bila osnovni kontrolor socijalnog ponašanja ljudi unutar države kroz sistematsku primenu sankcije (u cilju očuvanja “unutrašnje” bezbednosti).

Pored ova dva faktora, okosnicu bezbednosnih sistema čine i obaveštajne i kontraobaveštajne službe koje imaju funkciju da preventivno otkrivaju i represivno deluju na sve one potencijalne (subverzivne) elemente koji mogu ugroziti spoljašnju i unutrašnju bezbednost države. Iako su organizovane u cilju zaštite suvereniteta, ove službe i policijski organi neretko su korišćeni kao sredstvo političke represije i gaženja elementarnih ljudskih prava i građanskih sloboda. Otuda je njihova upotreba oduvek predstavljala „tanku crvenu nit“ između onog što se zove „zakonski okvir“ i „zloupotreba ovlašćenja“.

Iz svih ovih razloga, nužno je bilo sagledati pored institucionalnog organizovanja državnih i bezbednosnih sistema - i razvitak prava i zakonske regulative, koje su imale presudan uticaj na bezbednost društva - pre svega krivičnog zakonodavstva, sudstva i kaznene politike, od čijeg kvaliteta i primene najviše zavisi bezbednost države. Pri ovome ne treba zaboraviti da bitan momenat za funkcionisanje institucija sistema predstavlja i postojanje poverenja naroda u njihovu delatnost.

Okončanjem Hladnog rata promenjen je čitav karakter međunarodnih odnosa – i to ne na bolje, nego naprotiv. Sve izraženije su pojave ugrožavanja bezbednosti od strane anarho-versko-terorističkih organizacija, koje ne biraju ciljeve – bitno je samo izazvati što veću žrtvu, pometnju i haos. Savremeno društvo je u situaciji da se svakodnevno i na svim meridijanima suočava sa terorizmom. Pitanje i problem bezbednosti doveden je do apsurdna – što se više o njoj govori, to je ona sve više ugrožena. Otuda danas, na početku XXI veka, govorimo o globalnoj bezbednosti, jer su gotovo svi aspekti javnog delovanja – od sportskih i kulturnih manifestacija, turizma i saobraćaja (posebno

^{***} www.foreignaffairs.com/articles/asia/1995-07-01/east-asian-security-case-deep-engagement

vazdušnog), vitalnih institucija i objekata, životne sredine, podataka u IT sektoru, elektronskom bankarstvu itd. ugroženi od strane ekstremnog islamizma, organizovanog kriminala i drugih oblika terorističkog delovanja.

Bezbednost je postala deo svakodnevnice, s obzirom da ne postoji ni najmanji segment ljudskih aktivnosti koji nije ugrožen i koji ne zahteva zaštitu. Otuda govorimo o njenom dvodimenzionalnom karakteru – u prostornom i sadržajnom smislu. U prostornom značenju bezbednost obuhvata nekoliko nivoa nadležnosti - polazi od lokalnog i nacionalnog, a završava se sa kolektivnim, regionalnim i globalnim nivoom bezbednosti. U sadržajnom pogledu, bezbednosna nadležnost je još šira i odnosi se na spoljnu, unutrašnju, vojnu, civilnu, socijalnu, ekonomsku, energetska, ekološka, informaciono-tehniološka, korporativnu, državnu, javnu, privatnu, nacionalnu, društvenu, individualnu i ličnu bezbednost.

Kako je predmetnom tematikom obuhvaćen izuzetno dugačak vremenski period - duži od pet milenijuma, fokusirane su najbitnije pojave koje su bile suštinske i na taj način dale svojevrstan „pečat vremenu“. U vezi s tim, javio se problem kako dati uverljiv i pregledan prikaz istorije bezbednosti i sveukupnih društvenih odnosa na jedan savremen način i u relativno malom obimu, a da se ostane u najboljoj tradiciji izučavanja istorije i da poruka knjige bude utemeljena i jasna.

Istorija je odavno prestala da bude nauka o „faktografskom pozitivizmu“, odnosno da predstavlja nauku koja se svodi na puku činjeničnu rekonstrukciju prošlosti. Otuda njen primarni zadatak ne predstavlja samo sakupljanje i spajanje podataka, nego razumevanje istih. A za razumevanje istorijskih činjenica – prema mišljenju jednog od vodećih istoričara današnjice Georga Igersa, neophodna je primena kauzalnog i komparativnog metoda, odnosno potrebno je znati šta svakoj činjenici prethodi i šta iza svake sledi. Tek na ovaj način istorija dobija svoj koherentni smisao i značaj.**** Takođe, svesni da svedočanstva o istoriji za generacije koje stasavaju u XXI veku nemaju mnogo uticaja ukoliko im ona ne donesu određene poruke koje bi mogli interpretirati u svetlu vlastitog položaja, pokušali smo kroz istorijsko poređenje da damo odgovore na mnoga savremena pitanja. U tim odgovorima i ocenama nastojali smo da budemo oprezni i kritični, jer bezbednosne teme nikada nisu samostalne – naprotiv, zavise od brojnih faktora koji često imaju i duboku političku konotaciju.

Knjiga koja je pred čitaocima nastala je kao rezultat autorovog petnaestogodišnjeg predavačkog iskustva na predmetu Istorija ekonomskih i pravnih odnosa, koji je vremenom „evoluirao“ u predmet pod nazivom Istorija bezbednosti.

**** Georg G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku*, Arhipelag: Beograd 2014.

1. BEZBEDNOST KAO NAGON U PRAISTORIJSKOJ EPOHI

1.1. ŽIVOT U PRVOBITNOJ ZAJEDNICI

1.1.1. Pojava čoveka i svesti o bezbednosti

Geološki period u kojem se pojavljuje prvi čovek bio je kvartar, gde se tokom njegove diluvijalne epohe ili pleistocena izdvaja u potpuno određenu i zasebnu vrstu – *homo primigenius*-a. Ono što je prethodilo tome bila su ledena doba – glacijacije: *Güntz*, *Mindel*, *Riss* i *Würm* koje su izmenile dotadašnju i klimatsku i reljefnu kartu na planeti, s obzirom da su uzrokovale osim klimatskih promena i veliko podizanje nivoa svetskih mora i okeana. Do prve glacijacije čovek je živio na nivou hominida – animanilnog primata, koji je svoju egzistenciju obezbeđivao direktno iz prirode. Kako se hranio uglavnom plodonosnom florom koja osim sakupljanja od njega nije tražila nikakvu drugu aktivnost, potpuno je bila marginalizovana njegova borba za opstanak. Čak nije osećao potrebu ni za većim “društvenim” povezivanjem i okupljanjem, nego je živio sam ili u malim grupama.

Međutim, sa klimatskim promenama – kada su ledena doba počela da uništavaju bujnu vegetaciju, promenila se i materijalna osnova njegove egzistencije. Hrana je sve manje bila dostupna sakupljanjem, što ga primorava da se uspravi i postane *homo erectus* (“uspravni čovek”). Sa osloncem na noge čovek je postao mnogo spretniji i pokretljiviji. Ubrzo je bio prinuđen da sa biljne hrane pređe na meso koje počinje da pribavlja lovom, koji od njega zahteva snalažljivost i oštroumnost. Kako bi što efikasnije lovio, čovek počinje da upotrebljava prva oruđa i oružja (koja u početku pronalazi u prirodi), da bi ih ubrzo zamenio kamenim koja sam oblikuje. Takođe, počinje da uviđa da lov ni malo nije jednostavan, nego da zahteva određenu “pripremu”. Otuda pravi prve zamke, dok se u samom lovu deli na one koji nagone divljač i na one koji ih dočekuju. Gotovo nesvesno postaje “spretni čovek” - *homo habilis*.¹

Klimatske promene uticale su da u toku poslednje glacijacije čovek ovlada vatrom koja mu prva stvara osećaj bezbednosti - da je u njenoj blizini mnogo sigurniji, jer mu ona - osim topline, pruža i zaštitu od divljih zveri koje ga okružuju. Smatra je prvim „darom s neba“. Vatra omogućava da zdravije živi, počinje da jede umesto sirovog pečeno meso što mu produžava životni vek. Ubrzo se oko vatre počinje da okuplja sve veći broj ljudi, koji na kraju

¹ Branko Gavella, *Praistorijska arheologija*, Naučna knjiga: Beograd 1988, 40-51.

traže skrovita mesta (pećine, vrtače i uvale) gde prenose vatru i organizuju svoja prva staništa.²

Kod *homo primigenius*-a se spoznaja svesti o bezbednosti prvo javila kao nagon, odnosno da je pored hrane, bezbednost jedan od glavnih uslova opstanka. Otuda je ona najviše uticala na njegovu „tranziciju“ ka *homo sapiens*-u. Čovek postepeno postaje svestan svoje ugroženosti i da kao jedinka predstavlja “lak plen” u prirodi. Osećaj sigurnosti uz vatru i skrovitom staništu dovodi do okupljanja sve većeg broja ljudi koji formiraju prve neformalne, ali ipak homogene skupine - horde, koje mu olakšavaju borbu za opstanak. Tako je strah za ličnu bezbednost generisao interes kod ljudi da se udružuju i organizuju prvobitnu zajednicu.³

Na nivou prvobitne zajednice, misliti o bezbednosti značilo je baviti se egzistencijalnim problemima pukog preživljavanja i reprodukcije. Bezbednost kao prvi uslov opstanka – posmatrana kroz prizmu straha od gladi i smrti, predstavljala je jak motivacioni faktor, koji je pokrenuo čoveka da razmišlja o sebi i svom okruženju. Do tada on nije bio u stanju ni da govori, nego je međusobnu komunikaciju ostvarivao neartikulisanim rikom i gestikulacijom tela. Strah od prirodnih pojava koje su dolazile iznenada - poput napada životinja, udara groma, poplava i smrti, emocionalno su izazivale reakciju koja je dovela do pojave govora kojim je želeo da ukaže na neposrednu opasnost. Pored toga, strah na ovom stupnju čovekove evolucije postaje važan integrativni faktor, kao i faktor generalne prevencije (kažnjavanja).

Pojava kamenog oružja, a potom koplja i luka i strele predstavljali su prve proizvode čovekovog intelektualnog napora, koji su povećali njegovu snagu i učinili ga još jačim i otpornijim. Zapravo, borba za opstanak naterala je čoveka na rad (da se bavi proizvodnjom) i na taj način omogućila mu da iz stadijuma animalnog hominida postane svesno biće – *homo sapiens*. Prvi “mислеći čovek” pojavio se na Bliskom istoku između 45.000 i 40.000 godine pre nove ere.⁴

Svaka faza u praistorijskoj epohi označavala je korak napred – spor, ali izvestan društveni progres. Ovi pomaci, mereni hronometrom, odvijali su se geometrijskom progresijom – u početku su vremenski periodi razvojnih faza tekli sporo - sa vrlo malim intelektualnim napretkom. Kako je vreme prolazilo, a znanje i iskustvo se akumuliralo, naredne vremenske etape u

² X. Ц. Велс, *Историја свеіа*, Народно дело: Београд 1929, 32-36

³ Branislav Đurđev, *Razvitak čovečanstva i društvo*, Novi Sad 1980, 73-106.

⁴ Džared Dajmond, *Mikrobi, puške i čelik*, Službeni list: Београд 2004, 220-221. Brojnost pračovekove zajednice bila je uslovljena raspoloživom količinom hrane. Ukoliko bi zajednica bila brojnija, vrlo brzo bi iscrpila prirodne zalihe hrane u okruženju, što je primoralo članove zajednice koji su se bavili sakupljanjem i lovom da dnevno prelaze sve veća rastojanja u potrazi za hranom. Ova činjenica ubrzo je postala presudna u odluci čoveka da se bavi proizvodnjom.

čovekovom razvoju bivale su sve kraće, ali sa neuporedivo većim intelektualnim učinkom u odnosu na prethodne. Čovek postaje svestan da je svrha i smisao života preneti znanje i iskustvo na generacije koje dolaze, jer - samo znanje dovodi do promena, a promene do progresa i napretka civilizacije.

Kako je kvantum znanja iz epohe u epohu bivao sve veći, proporcionalno je uticao i na razvoj čovekove inteligencije. To se vidi i kod poređenja cerebralne zapremine lobanje, koja je kod *homo primigenius*-a iznosila 450 cm³ (izmerena kod *australopithecus*-a), a zatim se kod *homo erectus*-a povećavala sa 850 cm³ (kod *pithecanthropus*-a) na 1.250 cm³ (kod *sinantrophus*-a), da bi kod *homo habilis*-a (neandertalca i kromanjonca) ona iznosila oko 1.450 cm³ i na kraju kod *homo sapiens*-a 1.700 cm³.⁵ Kada ove promene dovedemo u vezu sa protokom vremena, zaista je čitava istorija savremene civilizacije satkana iz „malih koraka napred za čoveka, ali velikih za čovečanstvo”.

Čovekov prelazak iz divljaštva (gde je minimalno uticao na svet oko sebe) u varvarstvo (kada je svesno počeo da razvija proizvodnju) odigrao se između dvanaestog i desetog milenijuma pre nove ere.⁶ Ovaj događaj dobio je naziv neolitska revolucija (dogodio se u mlađem kamenom dobu), označio je prelazak iz sakupljačke faze na viši stepen društvenog razvoja čiju osnovu čini proizvodnja (selektuju se i kultivaju prve žitarice – pšenica i ječam, što omogućava pojavu ratarstva i zemljoradnje, dok lov sve više zamenjuje pripitomljavanje životinja – što dovodi do pojave stočarstva). Proizvodnja je uticala i na pojavu prvih naseljenih mesta, odnosno do promene načina života – sa skitačkog na sedelački način. Do tada je čovek bio nomad – bez stalnog mesta boravka, ali ga proizvodnja “vezuje” na sedelački način života - da trajno organizuje život na jednom staništu.

Sa razvojem zemljoradnje i stočarstva, čovek je obezbeđivao sve veću količinu hrane, koja je dovela do pojave viška proizvoda. Zadovoljivši potrebe za hranom, jedan deo populacije postepeno počinje da se bavi zanatstvom i trgovinom. Pojava viška proizvoda i prvih zanimanja izmenila je dotadašnje

⁵ Božo Škerlj, *Opšta antropologija*, Naučna knjiga: Beograd 1960, 13-21.

⁶ Luis H. Morgan, *Drevno društvo*, Prosveta: Beograd 1981, 37-40. Divljaštvo kao faza u razvoju homo sapiensa obuhvata period od 40.000 godine p.n.e. do 10.000 g. p.n.e. i deli se na tri razvojna stepena. Niži stepen divljaštva karakteriše sakupljanje hrane i pojava artikulisanog govora; srednji stepen označio je prelazak na ribolov, otkriće koplja, vatre i korišćenje grubo obrađenog kamena; i viši stepen divljaštva koji je obeležen pronalaskom luka i strele i pojavom oruđa od brušenog kamena. Varvarstvo obuhvata period od desetog do četvrtog milenijuma pre nove ere, i takođe je podeljeno na tri razvojna stepena. Na nižem stepenu varvarstva čovek ovladava veštinom grnčarstva, povrtarstvom (obradom manjih parcela) i pripitomljavanjem stoke. Srednji stupanj varvarstva karakteriše upotreba nepečene cigle i kamena u izgradnji staništa, dok viši stepen varvarstva obeležavaju predmeti izrađeni od gvožđa, a pronalazak pisma i fonetskih znakova definitivno označavaju kraj prvobitne zajednice i prelazak u civilizacijsku epohu.

odnose i celokupnu strukturu društva. Javljaju se prvi oblici svojine, kao i potreba da se ista zaštiti – što će dovesti do prvih normi (pravila) ponašanja.⁷

Neolitska revolucija je doista naglo (za one prilike) izmenila život tadašnjeg čoveka, primoravši ga da radi i uči – da postane u pravom smislu *homo sapiens*. „Misleći čovek“ počinje da se bavi ratarstvom - da uzgaja korisno bilje, da se koristi proizvodima od stočarstva (ne samo mesom, nego i mlekom, vunom i kožom), da stvara rezerve namirnica (kao i posude i objekte gde će ih držati i skladištiti) i da konačno gradi čvršće i trajnije naseobine. Bavljenje poljoprivredom omogućuje mu da otpočne sa računanjem vremena, da spozna godišnja doba i klimatske promene (kada se seje, a kada žanje). Prvi koraci u upoznavanju sa proizvodnjom hrane i prvim tehnikama građevinarstva, nametali su pojavu novih proizvoda – od posuda za čuvanje hrane i pića (od pletene trave, pečene gline i kožnih mešina), do pravljenje raznih alatki u kombinaciji drveta, kamena, bronzе i gvožđa.⁸

1.1.2. Izdvajanje individualne porodice i prvi oblici društvenog povezivanja

Stvaranje individualne porodice kao osnovne ćelije društva predstavljalo je izuzetno dug istorijski proces koji se realizovao paralelno s razvojem proizvodnje i socijalnim raslojavanjem. Njena diferencijacija iz horde odvijala se etapno, a periodi se mere desetinama hiljada godina. Na drugoj strani, pojava porodice je usloвила i prvu podelu rada koja je izvršena između muškarca i žene na osnovu njihove polne pripadnosti, tako da su lov, odbrana i zaštita postali obaveze muškarca, a briga o deci, sakupljanje plodova i priprema hrane dužnosti žene.

Na nižem stepenu divljaštva ljudi su živeli u hordi – poluorganizovanoj društvenoj grupi, koja je bila više intuitivno nego svesno organizovana i u kojoj na tom nivou još uvek nisu postojale nikakve zabrane u smislu pravila ponašanja (vladaju slobodni polni odnosi). Ali već na srednjem stupnju divljaštva raspoznaje se buduća krvnosrodnička porodica – uvođenjem prvih ograničenja (zabrane seksualnih odnosa između potencijalnih krvnih srodnika), što dovodi do pojave svesti o postojanju rodbinskih veza (koje se još uvek ne raspoznaju na kolektivnom nivou). Incest predstavlja prvu zabranu u okviru horde, a da bi se donekle sprečio - polni odnosi se dozvoljavaju samo u okviru istih generacijskih skupina. Ova zabrana predodredila je pojavu tzv. “endogamnog braka”, kojim je izbegnut incest između predaka i potomaka (incest je ostao prisutan i moguć unutar iste

⁷ Никола Тасић, Борислав Јовановић, *Методологија истраживања у праисторијској археологији*, Београд 1979, 29-37.

⁸ Метју Донсон, *Археолошка теорија*, Клио: Београд 2008, 77-81.

generacijske skupine). Takođe, na ovom stupnju javljaju se i prve “kazne” - u slučaju kršenja zabrane ili ubistva pripadnika zajednice, krivac se progoni iz zajednice ili od iste kamenuje do smrti.

Na višem stupnju divljaštva zabranjuje se endogamni brak, a dozvoljava samo egzogamni brak – tj. dozvoljavaju se polni odnosi između pripadnika različitih zajednica. Incest je isključen, iako monogamni brak i dalje ne postoji, nego vlada poligamija (nema izdvajanja iz zajednice) - tako da se još ne može sa sigurnošću utvrditi očinstvo, nego samo majčinstvo. Otuda se ovaj period naziva matrijarhatom ili ginekokratijom, jer se krvno srodstvo računa po majci (s obzirom da je majka jedino poznati roditelj).

Nakon neolitske revolucije i prelaska na niži stepen varvarstva, javlja se tzv. sindijazmička porodica kao direktna posledica egzogamnog braka. Nju čine izdvojene grupe (odabranih) parova muškaraca i žena, koje žive još uvek u neformalnim vezama, bez obaveza da zasnuju posebno domaćinstvo i monogamnu porodicu. Ali, iako takva, u sindijazmičkoj porodici po prvi put se javlja “bračna vernost”, dok se neverstvo okrutno kažnjava. Iako je očinstvo dece sve izvesnije (jer muškarac bira ženu), i dalje se srodstvo računa po majci.⁹

Na srednjem stupnju varvarstva javlja se prvi oblik monogamne porodice – tzv. patrijarhalna porodica, koju karakteriše vlast „domaćina“ (*pater familias*-a) nad svim članovima porodice. Njega bira porodično veće i on ne mora biti po pravilu najstariji član “kućne zadruga”, nego osoba od najviše znanja i uticaja. Patrijarhalna porodica se javlja kao posledica dominacije muškarca u procesu proizvodnje (jer je prisvojio i sredstva za proizvodnju i višak proizvoda) i okolnosti da žena i deca žive u njegovom domu. Žena se po pravilu kupovala, tako da je u slučaju muževe smrti, poput naslednog dobra i ona pripadala njegovom najbližem srodniku.

Patrijarhalna porodica predstavlja “kućnu zadrugu” jer u njoj živi više generacija (svi sinovi ostaju da žive u roditeljskom domu sa svojim porodicama, tako da pod istim krovom živi veći broj bračnih parova sa svojim potomstvom). *Pater familias* odlučuje o svim bitnim pitanjima za život patrijarhalne porodice. Posle smrti *pater familias*-a njegovi sinovi ostaju i dalje da žive sa svojim porodicama, određujući između sebe novog starešinu (to mesto sve češće zauzima prvorodeni sin – *primogenitus*). Tako je “otac porodice” postao osoba koja ima “vlast” (*potestas*), jer je njegova reč postala zapovest (“zakon”) koja je bila obavezujuća za sve ostale članove porodice.

Patrijarhalna porodica je poslednja stepenica koja je vodila ka individualnoj porodici. Na višem stupnju varvarstva, na prelasku u

⁹ Klod Levi Stros, *Goli čovek*, Kiša-Prometej: Novi Sad 2011, 458-493.

civilizacijsku epohu, izdvojila se individualna porodica koju čini monogamni brak između muža i žene i njihova deca, sve dok i ona ne zasnuju svoje zasebne porodice. Sa individualnom porodicom rodbinski odnosi počinju da se zasnivaju na krvnom srodstvu (kognatskom sistemu) i po ocu i po majci.

Rod predstavlja prvi složeniji oblik povezivanja dve i više porodica koje vode poreklo (krvno srodstvo) od istog pretka. On predstavlja osnovu buduće društvene organizacije s obzirom da je neretko personifikovao ekonomsku zajednicu u okviru koje se kolektivno živelo i radilo. Otuda je neminovno rod morao imati i svoje organe vlasti na čelu sa rodovskim starešinom. On je bio prvi među jednakima i zastupao je rod prema spoljnom svetu. Sve važnije odluke donosila je rodovska skupština koju čine svi odrasli muški članovi roda. Unutar roda nije bilo moguće sklapanje braka jer je izražena svest o krvnosrodničkoj vezi između supružnika.

Postepeno narastanje rodova vodilo je njihovom cepanju na bratstva (fratrije), koja i dalje ostaju u tesnoj institucionalnoj vezi s obzirom na postojanje kolektivne svesti o zajedničkom poreklu. Međutim, to saznanje ne utiče na pojedinačne odluke “mladenaca”, tako da su brakovi između supružnika mogući ukoliko su bili stariji (veći) od petog nivoa (“kolena”) krvnog srodstva.

Na višem stupnju varvarstva sve brojnija bratstva povezuju se u plemena - koja formiraju plemenski savez ili narod. Otuda narod još uvek predstavlja krvnosrodničku kategoriju. Na pleme se prenose najvažnije funkcije i pitanja koja se odnose na bezbednost zajednice. Pleme – odnosno njegovi organi, postaju nosioci vlasti (pra-suvereniteta) na jednoj teritoriji. Plemenske organe vlasti čine: plemenski starešina (koji je ujedno i vrhovni vojskovođa, vrhovni sudija i vrhovni sveštenik), veće starešina (koje čine sve rodovske starešine i iz čijih redova se bira plemenski starešina) i plemenska skupština (u čijem radu ravnopravno učestvuju svi odrasli muškarci). Na plemenskom nivou povezanosti gubi se i kolektivna i pojedinačna svest o zajedničkom pretku, (tzv. “rođačka veza”), a stvara se svest o istovetnoj teritorijalnoj pripadnosti - odnosno stvara se svest o tzv. “zemljačkoj vezi”.

Isto tako, na ovom stupnju varvarstva dolazi i do socijalne diferencijacije do tada jednakog stanovništva prvobitne zajednice. Uzrok tome je pojava viška proizvoda i prvih oblika svojine.¹⁰ Izdvaja se privilegovani

¹⁰ U većem delu prvobitne zajednice nema izražene socijalne diferencijacije i zato se ona naziva besklasno društvo. Svojina kao pravna kategorija ne postoji, nego funkcionišu samo izvesna ovlašćenja pojedinaca za držanje i korišćenje određenih stvari. Takav oblik svojine naziva se lična svojina i predstavlja jedan od prvih oblika prisvajanja. Oruđe i oružje koje pojedinac koristi u prvobitnoj zajednici se ne doživljava kao njegovo privatno vlasništvo, nego kao sastavni deo njegove individue – predmeti za ličnu upotrebu. Otuda je i bio običaj da se lični predmeti sahranjuju zajedno sa svojim vlasnikom nakon njegove smrti. Mnogo dominantniji oblik svojine bila je kolektivna svojina – koja je bila predmet zaštite zajednice, koju čine svi